

Напомена за беседу о тачнијем разумевању појмова Раја и Пакла

Међу појмовима хришћанске доктрине несумњиво да учење Цркве о Рају и Паклу представља један од најтежих за разумевање. Често се чују и приговори, шта више, и о самој нехуманости ових појмова; да подстичу груби индивидуализам, једну посебну себичност, чији је циљ „лично спасење“, задобијање Раја, а с друге стране да је такође и непедагошки претити Паклом, јер то изазива страх, а страх опет није конструктиван фактор васпитања. Такође, а што је најчешће, приговора се овом учењу да је неодређено и да због тога даје могућност необично разноликим тумачењима, која опет, што је тачно, често могу да буду веома застрањена. Примера о тим погрешним концепцијама о учењу Цркве о Рају и Паклу несумњиво да се може наћи веома много. Појмови о овој доктрини Цркве каткад су заиста и код многих чланова Цркве веома неортодоксни, често и до комичности. Тако да када се стављају приговори овом учењу Цркве свештеник или богослов је скоро увек у ситуацији да исправља, пре свега, погрешно протумачено учење Цркве шта ови појмови заиста и представљају. Отуда одбијање савременог човека да прихвати учење Цркве о Рају и Паклу скоро је у потпуности ствар само прихватања погрешних појмова о том учењу и отуд његово неприхватање или одбијање, а без обаве-

штетности да у ствари то што он одбија и није учење Цркве.

Овде смо у могућности да учинимо само неколике напомене у том погледу, више да покушамо да исправимо нетачно разумевање учења Цркве о овим питањима, и то само у неким изразима, можда само у почетном ставу, да бисмо онда пружили могућност савременом, модерном, или кажимо образованом, софистицираном, члану данашњег друштва, да може у својим размишљањима да иде даље, са бољим правцем ка коначном тачном разумевању ове доктрине, наравно колико је то човеку уопште и могуће, јер је, као што знамо, коначно или потпуно разумевање тајне живота немогуће. Али онолико колико је то човеку потребно, како се то у учењу Цркве каже, „ради његовог спасења“ дата му је могућност за то преко Откривења, у којем се садржи и учење о последњим стварима, „крају земље“, „Последњем суду“, као и осуди, према делима, за награду или казну.

Неопходно је веома много знати о многим догматима Цркве пре него би и дошли до ових појмова о Рају и Паклу, односно до њиховог бољег разумевања. Овде нам то није могуће. То је читав систем хришћанске догматике и ствар дугог и пажљивог размишљања, дубоког разматрања целокупног учења Цркве, јер је оно целина, и уколико се не разуме

или не прихвати ма који део Откривења, како је изложен у учењу Цркве, у догматици, тешко се онда могу разумети, одговарајуће, и остали. Увек се мора имати на уму целина. Кажемо, поново, овде се само ради о једном моменту, напомени, давања упутства за тачније разумевање правца којим би се најуспелије могло поћи у интелектуалном поднебљу модерног друштва ради разумевања ове доктрине која је увек била и предмет великог интересовања, али и често, као што је то случај данас, потпуно погрешног разумевања овог учења. На пример, када данас слушамо наше младе социјалне раднике, социологе и научнике, када третирају питања религије, не налазећи јој место у модерном друштву, увек се скоро задржавају на том питању „загробног живота“ и стања човекове свести у њему, било да је „спашен“ или „осуђен“. Могли смо, такође, недавно и преко наше телевизије да чујемо такве приговоре, па да на тај искрен став неприхватања учења Цркве, искреног неразумевања њеног учења, у суштини добронамерног, свештеник или богослов такође добронамерно одговори, у једном хришћанском искреном подухвату да помогне својој научној средини, као и верницима Цркве уопште, да дођу до што тачнијег разумевања појмова. овде, конкретно, о Рају и Паклу.

Као што знамо Црква учи да је Бог из љубави створио свет и човека у њему. Црква се у том погледу ослања на разум, на човекову логику којом је као ствар љубави и опремљен за разумевање своје појаве. Јер је разумније поверовати у то него да је из мртве материје, која од вечности постоји, дошла одлука да се крене у постојање живота, мисли, или љубави. Учење Цркве се тако слаже са човековим разумом за који је оправданије да поверује, као у мање чудо, постојање једне Мисли, плана или циља постојања, који условљује једна идеја стварања, управљања према добру, него да је неки вечно покретни или непокретни материјал, неки вечно постојећи камен, донео одлуку да мисли и кроз ту одлуку обликује постојеће животне изразе, а међу њима да уме да одабере оно што је као највише добро и да се бори за његово остварење, да саглашава себе са тим највишим добром и одбија оно што процењује да то није. Црква учи да је наша мисао део Божје мисли, која

стоји као наш основ или оно почетно на шта се ослања сва видљива историја.

У тој видљивој историји човек, као део Божје мисли, или његов сарадник, тежи реду, воли поредак, бори се за њега, или бори се против нереда, хаоса, који се у слободи намеће. Јер у плану стварања човек је добио тај положај слободе, нешто више од механизованог организма, а то значи добио је могућност самосвести, ту варницу, која му, за разлику од животиња, омогућава враћање самом себи, у контемплацији, кроз свој основ, Мисао, од које и долази као дело љубави. Ту се не ради само о могућности самодржања, већ о тражењу највиших вредности, увек нечег вишег, што превазилази човекова чулна опажања и доживљај живота. Он је увек у тежњи да избегне реалност бола, и доживи добро. У том погледу човек је увек у напору неговања што бољег правца за што успешније разумевање свог положаја и својих потреба. То је такође борба коју прате напори. У оквиру тога напора видимо кроз историју да се човек увек залагао кроз огромна страдања да дође и до што сигурнијег система веровања, тачне доктрине, кроз коју би себе упутио што тачнијем разумевању себе и своје околине. Црква учи да је човеку у том погледу дошла и помоћ кроз ону исту љубав кроз коју је постао човек. То је Откривање. Тако је човек у својој телесној организацији и духовно биће, са слободом да кроз ту основу, кроз свој дух изгради нешто од себе, један посебан квалитет, оно што чини њега као личност, а што називамо и душом, збир његових особина, нешто што кроз дар слободе постаје само његово, што се никад не може поновити, јер је у томе и дар слободе и лепота слободе као појма суштине њене вредности. Али у оквиру те слободе човек ипак није „апсолутно слободно биће“. Он зависи од своје околине, његове активности, резонување, веровања, рад, машта, жеље, сећања, условљује и његова околина. Отуда је структура околине оно што је од велике важности за развој збира особина једне душе, која је слободна али и условљена. То условљује и њен рад и њену борбу. То условљује процењивање рада, борба за више вредности, више идеале, у тој борби се ослањамо или тражимо љубав, добро, пријатељску средину; колико нам то недостаје све нам недостаје. Јер у лествици

вредности, за које се залажемо у току те своје борбе, пењемо се ка оним које превазилазе наша чулна опажања, резоновања, тражимо лепоту, залажемо се за истине, за добро, увек у оквиру љубави, полазећи од породице, па у оквиру читаве заједнице или друштва у којем смо. Црква је каналисала еволуцију овог развоја кроз установљење својих седам светих тајни.

У том погледу онда наша свест зависи и од своје околине. Ми смо њени чланови. Оно што се види од наше свести, нашег Ја, само је врх острва чији су корени или подножје у дубини целине, предела корита океана које га држи. А што је уствари разум или Мисао Божја. Према томе у нашој свести је оно што лежи и испод ње, или оно што бисмо могли да кажемо да је и унутрашња свест. Свест је ту где човек може да говори о свом искуству, кад га опажа, кад га зна. Према томе ми можемо да испитујемо то што садржи наша свест. То су мисли, осећања, успомене. Али она не садржи само чулне доживљаје, већ и духовна сазнања, идеје, визије, до којих долазимо и изван чулног сазнања. То су појмови о истинама, добру, лепоти. Због тога онда и систем веровања, религија, није илузија, већ фактор који утиче на развој осећања правца развоја. Познато нам је из историје колику је огромну људску енергију Црква каналисала у стваралаштво изградње и материјалне цивилизације. Она је то постигла, најуспелије, међу свим другим покушајима те канализације. То су дела организовања учења, знања, уметности, решавања социјалних проблема, као и сваке друге помоћи човеку у његовој борби развоја, скупљања добрих особина, своје сопствене изградње као и средине у којој се налази, на коју утиче својим радом а која такође утиче на њега. То је динамика религиозне функције, без које нисмо у историји имали ни једно друштво, ниједан покушај цивилизације. Како у свим религијама има припреме за универзалност Јеванђеља, или учења Цркве, то су сва достигнућа свих покушаја рада у свим културама драгоцене и за нас, које чувамо и волимо.

Обдарени могућношћу да рефлектујемо своју мисао, што зовемо у психологији самосвест, долазимо до закључка, што налази свој израз у научном раду, да се онај основни, првобитни, почетни процес развоја нашег ума, или наше менталне ак-

тивности, изражава кроз стварање симбола. Симболи или знаци, преко којих обликујемо своје појмове, рађају се из тих дакле наших првих размишљања, осећања. Симболи су тако средства за нашу успелију организацију рада и развоја, усавршавања. Симболизација је тако у суштини ментални процес; ствар израза нашег понирања у животне процесе и његов развој. У тој симболизацији увек идемо даље и дубље, и тако долазимо коначно до симбола, који стоје за нешто, али које не можемо тачно да дефинишемо. Можемо да сматрамо и речи као симболе, али наш продор у суштину речи не доводи нас увек у суштину ствари да би је могли у потпуности другим боље познатим речима објаснити. Тако долазимо и до неизрецивог. Долазимо до момента када даље не можемо да идемо, када оно што запажамо не можемо да изразимо. Можемо да нађемо симбол или реч за то неизрециво, али не можемо прецизно да га дефинишемо. Можемо да при томе говоримо и о загоњетци свести. Можемо да чујемо од великих ствараоца, од оних који су дали велике прилоге људском усавршавању, који су имали у том погледу већа просвећења, да се и они жале како су често осећали да „њихова највиша искуства покрива извештан мрак, јер их не могу јасно да изразе”. Тај проблем нарочито осећају велики филозофи и уметници у својој борби да „ухвате у речи оне неодређене, личне, ирационалне доживљаје своје свести” и тако их саопште својој средини. Због тога их онда често не смемо оптуживати да их и не разумемо. То је у ствари једна велика борба, стваралачка борба, борба кроз коју се често морају да разарају већ на неки начин оформљени системи веровања или става пред животом и тражење усвајања других. У тежњи за поретком, миром, наша свест је у акцији, у том процесу она производи нове ствари, тако да се из тих дубина свести, за које би се могло рећи, или изгледа тако, да су у хаосу, избијају кроз њену акцију или њено стваралаштво „ствари лепоте”, дела добра. У том погледу могли бисмо да кажемо да онај „сирови материјал” подсвесног који срећује наша самосвест, прожимајући свест од дна до врха, везујући врх острва са дубинама корена, или оног општег, одређује у тој борби наше Ја, збир његових особина, квалитет његове душе, оно што она коначно постаје.

као квалитет, стварност, одређеност, никад поновљена.

Ово данас утолико лакше разумемо уколико се подсетимо резултата рада савремених научника, физичара, биолога, хемичара, или којих других свремених научних радника на пољу природних наука, када нам саопштавају резултате свога рада, своје продоре у тајну енергије масе, кретања, резултате тих продора, извештаје о дубинама материје, у којим се може још да види или запази да оно што би било последње у њој није више подложно законитости, поретку који смо навикли да иначе откривамо у њеним површинама, већ да ту влада извештан други поредак подложен једино закону вероватноће, а који човековом оку више личи на хаос него на поредак. То што је у дубинама атома, енергија која г уби својство материје, која у све даљој дубини све више показује својство духовне слободе, у чију законитост мора само да се верује, јер није подложна експерименту у чулном опажању. Научници су склони да потврде да је у тим дубинама само хаос, јер друго физичким путем и не може да се открије или одреди, док их при томе опомињу богослови и филозофи да уколико верујемо да је ту у последњој реалности само хаос онда то прети да се развије као реалност и на својој површини, јер дух прожимања или јединства чини реалност тим што она јесте. Отуда неопходност вере да је у тим дубинама добро, ред, поредак. У крајњем то мора да буде изражено у појму добра љубави. Како пак својим основним инстинктима желимо мир, боримо се за поредак у борби против хаоса, то онда има нечег у том јединству као реалности сведочења да је у тим дубинама заиста ред односно добро, или љубав. Од нас се тражи сарадња са тим кретањем добра или духом љубави. Јер, опет, уколико нам она недостаје жалимо се на то; осећамо реалност бола, нешто што није добро, већ супротно томе, а које називамо и зло.

Како се у ове дубине продире духом свести, а како се она у крајним резултатима развија или дела као мисао, која опет ипак није апсолутна јер је део Мисли, и према томе нема могућности да се изрази, или каже све што би било од реалности, већ се долази до зида са признањем неизрецивог, онда, наша је свест у том моменту принуђена да иде и даље у својој способности симболиза-

ције ка још већим или дубљим, или апстрактнијим симболима. Међу њима су и речи, као симболи, Рај и Пакао, или мир и неред, поредак и хаос, добро и зло, љубав и мржња.

Шта то даље значи? Када у садржају наше свести сазнајемо идеале лепоте, истине, идеје узвишености, појмове до којих иначе нисмо у могућности да дођемо кроз напор опажања наших чула, већ само самом мисаоном активношћу, извесном уређеношћу као истини и добру, реду или љубави, то онда несумњиво да тај садржај има свој утицај на наше акције или рад или циљеве, а у оквиру, опет искуства слободе, или борбе да сами чинимо избор. Избор је опет право наше природе јер анонимност, безличност, јесте опет један бол нестајања који природа наше свести, односно самосвести, не подноси. Али и у највишем захвату за највишим идеалима избора ипак долазимо у противуречност јер се у потпуности не можемо да одрекнемо себе и поред тога што осећамо потребу за тим идеалом усавршавања којим би достигли највиши идеал савршенства, савршенства највишег добра који се опет не постиже, или не може да постигне, али за којим се тежи, пошто постоји као садржај наше свести. Овде онда долазимо, у тој тежњи, кроз тај дубоки инстинкт ка добру, ономе што зовемо Бог, Вечном Добру, дубини његове љубави. Ту смо сарадници те љубави или тог највишег добра. Колико у том погледу успевамо да се приближимо том добру као поретку мира и добра са урођеним осећањем распознавања шта је добро, али и кроз право слободе избора, јер смо део тога који значи и слобода, утолико смо ближи Богу, стању чија је награда мир или све дубље сазнање добра. То је највиша Реалност и највише добро. Кроз тај напор, кроз рад продора у дубине постојања, чега смо део, у сарадњи са поредком, напор, бол, који се у том погледу подноси претвара се у радост, у осећање раја, јер је то реч за највише достигнуће љубави. Што смо год даље од тог искуства, а још више, што може да се деси да изгубимо и осећање правца развоја, и окренемо другим путем, губи се сазнање реда, поретка, добра, љубави, што за последицу има стање свести које је зло, или пакао, као крај завршетка тог развоја. Рај и пакао према томе могу да буду одређени појмови, или подручја стања свести. Како, опет, према обавештености са подручја савремене нау-

ке имамо извештаје о токовима свести, да управо мисли, осећања, воља, нису ланац већ ток, течење; када знамо да свака наша реч путује кроз простор, законима таласне механике, као и слике, које можемо поново скупити и чути, јер у тајни бескрајног простора оне се не уништавају већ у брзини светлости увек су негде, онда је заиста немогуће замислити и коначан крај једног изграђеног карактера, једне обликоване душе, на овај или онај начин у оквиру закона слободе, да иде ка коначном уништењу. Знаци или савремени научни симболи, као модели делова природе, њених процеса могу да нам послуже као аналогije да унеколико боље разумемо и положај саме „душе“ човеке у Универзуму, или постојању свега. Научници нам кажу да уколико би имали нешто брже од светлости стигли бу у бескрајним просторијама слику Косовске Битке која као слика путује простором брзином светлости, јер брже не може да иде. Мисао је несумњиво бржа или њена је брзина толико велика да она и сама себе негира, тако да то више и није брзина већ стварност постојања, кретања, која је у крајњој реалности „свуда и на сваком месту“.

У Јеванђељу се каже да „ни ухо није чуло ни око видело што је Бог припремио онима који га љубе“. Овде је реч о тим вечним подручјима „мира“ вечног пребивања у достигнутом савршенству за мир — резултат дара или лепоте љубави у једном коначном дијалектичком закону постојања живота, који се ипак не може разумети колико би хтели. Али унутрашњи глас човека, његова свест, самосвест, која дела као савест, уме да упућује човека ка највишем, најбољем, али уз напор савлађивања препрека које се постављају, у игри живота, слободе, добра али и зла. То је тежња разума, човековог духа, да разбере свој положај, своје назначење, да слободно саглашава слободу свога Ја са слободом Божијом, или Духом који је својом снагом све из небића превео у Биће, у постојање — јер са сигурношћу данас можемо да говоримо о почетку света, његовом развоју, што условљава и појаву човека; јер је било времена када човека ипак није било. Његова појава у свету је дело љубави; он даље себе и своју заједницу одржава такође кроз љубав. Реч љубав као симбол — јесте кључна реч за разумевање живота, али она има своју реалност кроз постојање тога

што јој се одупире, што је не признаје, што се буни на њена дела и тежње, тада говоримо о злу.

Хришћанско учење о љубави јесте једна разумско-логичка одредба. Она нам је дошла из дубина постојања свега, кроз стварање или постанак свега. Тако да хришћанство у светској историји, од дана своје појаве, међу религијама и културама налази своје место и усвајање баш због тог свог карактера универзалности који налази свој израз у логици рада за „мир и добру вољу међу људима“. Убрзо по својој појави, захваљујући том свом карактеру универзалности, оно брзо постаје интелектуално поштовано и међу најобразованијим. Хришћанство се се показује као религија која најуспелије хармонизује човеков рад и циљеве његовог рада са захтевима самог разума. Оно, као што то можемо често на прочитамо у историјама почетка и развоја наше културе, нагло почиње да „стимулира и богати интелектуални живот људи“ који стварају једну традицију која опет постаје основа једној новој цивилизацији. У тој цивилизацији као што смо већ рекли најуспелије смо пришли дубинама реалности. У тој цивилизацији смо у исто време и најуспелије разумели свој захтев или питање — зашто смо добри, због чега се залажемо за добро? Истина, ово питање увек једном делом остаје neodговорено; али као питање оно избија из живота, избија и као питање у оквиру појмова „раја“ и „пакла“; управо, да ли је живот слава потврде вредне своје појаве или је то пустош, узалудност једног покушаја рада којег коначно побеђује хаос чији је крајњи резултат зло. Ми по једном унутрашњем гласу верујемо да се крећемо добру. Зависи у ствари шта се верује. То је резултат слободе. Због тога је несумњиво врло опасно не веровати у једна општи план који лежи иза свега видљивог. У том погледу ми можемо да пониремо у себе и тражимо разлоге за и против али морамо имати и поверење у структуру учења Цркве, њене истине, догмате, методологију давања правца развоја или осећања за тај правац. Ми морамо имати поверење у Цркву да при томе ми нећемо као налог добити од ње ништа што би било против разума, већ обратно, наша је природа, нашег тела и нашег духа, самим својим постојањем створена тако да одговара учењу Цркве, због тога је хришћанство и добило подршку у историји, и две хиљаде година утра

вља људе у њиховом подухвату рада. Јер уколико не прихватимо учење Цркве о вредности живота, његовом развоју и циљу развоја, онда нам не остаје ништа друго него алтернатива том учењу: „Да живот и није ништа друго до многоструки избор у којем ниједан одговор није тачан“, а то је већ почетак мукe духа, или хаоса; сведочи нам о томе савремено „позориште апсурда“. Истина, они који успевају да живе и развијају свој рад сагласно разуму, па и ако мисле да су атеисти, у суштини су хришћани, само је за то много више потребно напора и организације, много више борбе и бола. Ово је у ствари и порука Св. Јустина Мученика или, како га још називамо и „Филозофом“, управо он то баш и каже: „Они који живе сагласно разуму јесу хришћани чак ако себе сматрају атеистима“. То у ствари значи рад чији су резултати добро, и залагање за добро, помоћ ближњима, или борба за мир, за добру вољу међу људима. Несумњиво да уколико се залажемо за те идеале залажемо се за награду Раја. Због тога онда можемо да са сигурношћу говоримо о томе да је врло мали број атеиста у свету, јер наше свакодневно увећање добра, усавршавање наших друштвених установа, израз је наше сарадње са оним дубинама добра, љубави, које својом онагом делују као основа врха наше свести на његове одлуке при чему и не осећамо своју религиозност, јер је овде неспоразум само у речима, као симболима, као и недовољна обавештеност како ствари стоје са основама живота. Али ми деламо према Разуму, чија је снага непобедива, па морамо да га следујемо.

Стваралаштво је ипак у својој суштини веома загонетна ствар, Несумњиво да је на првом месту ствар благодети Божије. Рад је према томе дело славе Божије, јер смо сарадници Бога којег прослављамо кроз свој рад, при чему ствараоц прославља и себе славећи Бога. Јер ако продиремо у ствараоце који су дали највише прилоге успеху човековог рада увек ћемо открити у садржају њиховог дела нечег што они сами признају да је део нечег тајаственог које их води и тера добру, љубави, незаинтересовани за награду, али при чему ипак, у ограниченим околностима живота, своја га Ја, личности, нису у могућности потпуно да се одрекну. Људско природа, несвршенство човека, то ипак не омогућава.

тако да у човековом стварању игра улогу и његова личност која се радује, лично, свом добром делу које може да учини. Ова радост стварања је почетак „раја“, лењост је према учењу Цркве опет један од смртних грехова, а где је један ту наилазе и остали — ту је реч и о почетку Пакла.

У разматрању ових појмова ми можемо да допремо, у једном погледу, до ових граница када је у питању рационално оправдање наше вере у ове појмове. Истина, свако може да њихово разумевање усвоји према свом личном искуству, али, верујемо, да се оно углавном увек може да креће у овим оквирима. Само, то мора да се подвуче, ови појмову указују на реалности о којим апсолутно није могуће човеку да мисли на начин на који уобичајено мисли у свакодневном животу. То су појмови који су апсолутно изван домашаја нашег запажања или било каквог искуства. Међутим, тешкоћа је у томе што када год ми о нечему мислимо ми то чинимо уз помоћ асоцијација о већ познатима или искуством стеченим знањем. То нас наводи на појмове или представе које нас опет наводе на погрешна закључивања и онда одбијање да то усвојимо. Истина, људи су кроз историју покушавали да себи што реалније прикажу ове појмове. Чинили су то песници, сликари и филозофи. У том погледу су се служили симболима, јер као што смо рекли, ипак је симболизација човеков првобитни процес, и он је то своје „првобитно“, као способност, несумњиво, радо користио за симболизацију и појмова о Рају и Паклу. Ти су симболи, то морамо да имамо на уму, били само средства. То управо значи да симболи имају за циљ да нам представе неку реалност, објективно, којој иначе ми не можемо другојачије да се приближимо. То већ добро знамо, јер је то већ доста подвучено када је реч о симболима. Али, ми данас доживљавамо као искуство и ту трагедију да симболи постају „циљеви“ а не средства. То се запажа, или то запажају савремени историчари и естетичари, као и филозофи, када је у питању модерна уметност, књижевност, поезија која се често не разумје. Али чега је то израз? То је заиста последица човековог одвајања од својих корена; одвојања оног врха своје свести од дубина Свести, из које извире и његова свест. Та свест онда када ствара симболе ствара нешто за себе и те симболе онда ни-

ко не разуме или није у могућности да комуницира са њима. У том случају симболи постају циљеви на које се често натерујемо да верујемо, или да их усвајамо. Сликари су на пример покушали кроз историју да нам прикажу реалност појединих догматских учења Цркве кроз низ симбола, мање или више познатих. У својој људској ограничености они су морали да се користе при томе стварима или асоцијацијама из нашег свакодневног искуства, јер друго им није ништа ни остало. Са вером којом су они то радили и са истом којом су други то примали хришћански су се догмати разумевали. Међутим, сасвим је логично уколико ту веру не-

мамо онда не разумемо ни симболе. Отуда је онда потребно и у данашњем модерном друштву учинити често напор и према новим облицима мисли, новом начину мишљења, поједине хришћанске догме претакати у боље или схватљивије симболе, или знаке, позајмљене из свакодневног живота. При томе наравно догматима Цркве ми немамо потребу ништа ни да додамо али ништа ни да одузмемо, већ само да под притиском промена и вечног развоја и кретања човекове мисли покушавамо нешто ради бољег разумевања истина, које као истине јесу увек једне и исте, јер истина то и јесте — да је увек иста.

ИСПРАВКЕ

У прошлом броју нашег часописа, бр. 2, промакле су следеће важније, штампарске грешке:

на стр.	стубац	ред	стоји	треба
81		35	ово	овог
102		29	плименитих	племенитих
105	II	36	отац	Отац
105	II	63	експерименту	експерименти
140	II	29	да две	да ове две
141	I	4	само	смо
141	I	18	питање односа	питањем односа ових
142	I	2	који има	има
143	I	15	пот	што
143	II	14	уопшти	уопште
147	I	19	за ажања	запажања
147	II	22	филозофија, која	филозофима, који
147	II	34	„науке“	„науке историје“
148	I	51	незваничне	независне
148	II	45	природи	о природи
149	I	1	панетсичком	пантеистичком
149	II	28	богословских	богословских
150	I	38	мишљења	мишљења,
151	I	12	облису	облику
151	II	58	егоистичнија	егоистичније
152	I	5	приорде	природе
152	II	2	религију	религија
153 (у наслову)		6	стварања	Стварања Срба